

MORS MAGISTRA VITAE — JEDNO ČITANJE SLOVA MEŠTRA POLIKARPA

Marija-Ana DÜRRIGL, Zagreb

UVOD

Iz kruga djelâ naslijeđenih s europskoga sjeverozapada, svojim oblikom, tematikom i idejnim vlastitostima izdvaja se tekst koji je sačuvan u dvama glagoljčnim zbornicima iz 15. stoljeća. Riječ je o ostvaraju koji kao *Slovo meštra Polikarpa iz Ciprie* dolazi u Petrisovu zborniku na f. 353v-356v,¹ a nešto duža verzija pod zaglavljem *S(lovo) meštrъа Polikrapa z Ibъrъnie* sačuvana je na prva četiri folija *Ljubljanskoga zbornika*.² U članku će se za nj rabiti kratica SMP. Izravan predložak hrvatskoga prijevoda nije poznat,³ a temom je srodan djelima kao što su *De contemptu mundi*,⁴ iznimno popularnom srednjovjekovnom moralitetu *Everyman/Jedermann* (ili još starijoj verziji *Elckerlijck*), a blizak je latinskome sastavu *De morte prologus* nastalu vjerojatno u Irskoj u 12. stoljeću. Sadržaj je jednostavan: na molbu meštra Polikarpa, Bog mu dozvoljava da razgovara s personificiranom Smrcu koja ga poučava o svojoj vlasti nad ljudima.

¹ Zagreb, NSB, sign. R 4001.

² Ljubljana, NUK, Slav. Sammlung, fut. 3, br. 368.

³ Usp. S. Sambunjak, *Jezik hrvatskih glagoljskih prenja*. Disertacija, Zadar 1992, 118. Isti, *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*, Književni krug, Split 2000.

⁴ Taj traktat neki autori pripisuju kasnijem papi Inocenciju III., a drugi redovniku Bernardu de Morlaix.

Po oblikovnim značajkama djelo se može svrstati u prenja, pripovjednu vrstu koja graniči s dramom, tj. moralitetom,⁵ te dijelom i s poučnom prozom (traktatom). Može se zaključiti kako SMP svojom tematikom a napose svojom strukturom stoji na tromeđi između fabularne i poučne proze, te (dramskoga) moraliteta. Tanki rudimentarni fabularni prsten kojim se zbivanje otvara i zaključuje može se identificirati kao vizija, odnosno njezina podvrsta *ukazanje*. Taj termin označava nadčulno eidetičko opažanje koje vidjelac doživljava bez gubitka svijesti, u realnom prostoru u kojemu i inače obitava. Personifikacija, tj. otjelotvoreni lik koji se ukazuje vidiocu, jest takva da ju je moguće osjetilno percipirati i opisati. Ona u verbalnoj komunikaciji s vidiocem redovito iznosi sadržaje otkrivenja, pouke, a ponekada i zapovijedi.

U kasnom srednjovjekovlju zaokupljenost vlastitim, pojedinačnim časom umiranja dala je podvrstu vizija u kojoj se *smrt* pojavila kao lik, a to su *ukazanja*. Ukazanja kao (fabularni) prsten nerijetko su u srednjovjekovnim djelima funkcionirala kao *topoi*. Primjer za to je i SMP.⁶ Ono ima sličnosti s apokrifnom *Abrahamovom vizijom*,⁷ ali je ta sličnost samo u onom dijelu »lanca viđenja«⁸ koji se može odrediti kao ukazanje.

Svojim najvećim dijelom SMP je oblikovano kao dijalog između meštra Polikarpa i Smrti; koliko je Smrt jača od čovjeka, toliko će i njezini monolozi biti znatno duži, opsežniji od riječi meštra Polikarpa. Oni nisu ravnopravni likovi: Polikarp tek postavlja pitanja i rijetko kada izgovara više od jedne rečenice u istom dahu, jer on nije iz istoga reda kao Smrt.

Jao onima koji vole život!, misao je vodilja ovoga djela, a na tragu Svetog pisma i sv. Augustina. Hvastavi monolozi Smrti u hrvatskoglagoljskom SMP stoje na granici između religioznoga straha od prijelaza, i materijalističkoga straha od kraja. Huizinga iz lamentacija nad prolaznošću života iščitava strah i očaj zbog kraja; inzistiranje na odvratnosti tjelesnoga u nekih pak kasnosred-

⁵ U moralitete ga svrstava npr. Batušić, ističući kako ipak ima »više skolastičko-moralističkih no dramsko-scenskih intonacija« — usp. N. Batušić, *Povijest hrvatskoga kazališta*, Školska knjiga, Zagreb 1978, 12.

⁶ Usp. P. Dinzelbacher, *Vision und Visionsliteratur im Mittelalter*, A. Hiersemann, Stuttgart 1981, 263.

⁷ E. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost*, Liber-Mladost, Zagreb 1975, 386.

⁸ M.-A. Dürrigl, *Problematika žanrova u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti na primjeru hrvatskoglagoljskih vizija*, Prvi hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova knj. 1 (ur. S. Damjanović), HFD, Zagreb 1997, 549-556.

njovjekovnih pisaca znak je samoživih jadikovki zbog gubitka ljepote i zbog tegoba starosti.⁹ Huiizingina tvrdnja kako je crkvena misao kasnoga srednjovjekovlja poznavala tek krajnosti — tužaljku zbog temporalnosti svega tjelesnoga, te slavlje zbog spasa duše u rajskom blaženstvu¹⁰ — možda nije u potpunosti prihvatljiva, ali se na ovaj ostvaraj može primijeniti.

Pojedini izučavatelji u SMP nalaze moralizatorsku koncepciju obojenu socijalnom satiro¹¹ — doduše, to nije novost, jer toga ima već u puno starijoj *Bogorodičnoj apokalipsi*. SMP je kao verbalni *danse macabre* Smrti »izjednačivačice«. Smrt ovdje nije iscerena i groteskna kao opsceni kosturi na likovnim prikazima plesa mrtvaca — ona je dostojanstvena i tužna, ona upozorava i moralizira, upravo je ona ta koja poziva na ispravni kršćanski život. (!) Opis izgleda (antropomorfne) Smrti, premda štur, tipičan je za kasni srednji vijek: blijedi kosac, zastrašujuć i jezovit, s gotovo bezgraničnom vlašću. Ovakav doživljaj može biti shvaćen i kao žal nad vlastitom smrću, pa je u sadržaju i načinu na koji je on izložen, implicirana publika — svi »mi«, svak pojedinačno. Tu progovara religiozna misao i nadvladava ljudske, materijalističke samožive tužaljke, samosažaljenje — što se može iščitati/učitati u monologe Smrti, jer iz njezinih usta sve zvuči još strašnije: ona izgovara tvrdnje koje se ne dovode u pitanje — kroz usta Smrti daje nam se pouka. Ona je kao književni lik bitno uvjetovana izvanknjiževnim čimbenicima.

ANTITEZA I IRONIJA KAO GRADBENA I KARAKTEROLOŠKA NAČELA

Slovo meštra Polikarpa kao nepravo prenje u kojemu personificirani lik iz onostranosti razgovara, podučava ili se prepire s vidiocem/smrtnikom ne bi bilo ništa neobično u tradiciji srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih ostvaraja, kada ne bi bilo jedne značajke po kojoj se ono iz toga kruga izdvaja. Ono je — kao i sva ostala prenja — izgrađeno na načelu *antiteze*, ali se u SMP, a za razliku od ostalih prenja, kao fundamentalna karakteristika pojavljuje *ironija*. U promatranom sastavu ironija nije samo retorički trop, već kompozicijsko načelo koje, smatram, drži ključ za jedno ponešto drugačije čitanje *Slova meštra Polikarpa*.

⁹ J. Hui zinga, *Jesen srednjega vijeka*, Naprijed, Zagreb 1991, 130-131.

¹⁰ *Nav. dj.*, 139.

¹¹ E. Hercigonja, *nav. dj.*, 386.

Već na samom početku teksta, u dijelu koji funkcionira kao svojevrsni prolog, Smrt poziva »*Pridite vь školu moju i povem' vamь čudesa!*»¹² no iz daljnega se teksta razabire kako je škola u kojoj Smrt »*meštruje*« zapravo onkraj života, a čudesa su ona što ih čini Smrt pobirući (kako sama kaže) muževe i žene svih staleža, dobi i zvanja. U razgovoru se sve obrće, Polikarp od meštra postaje smušeni učenik, »mlaji« koji pita i povremeno komentira, uzdiše u strahu. Sve temporalno, tjelesno propada i nemoćno je (tako Smrt podrugljivo kaže: »*Azь bole ot tebe pobrahь, a ti zlovolanь si!*«), Polikarp je sveden na bespomoćno ponavljanje općih istina, na to da vlastitim iskustvom potvrdi ono što je čuo/pročitao, ali nije prihvatio. On je prolazan, a Smrt ostaje — Krist joj je svojom žrtvom na križu oduzeo jedan mač, ali ona ima još jedan kojim kosi sve ljude i kosit će ih do kraja vremena.

SMP spada u dijalogiziranu fabularnu prozu¹³ — fabula je svedena na minimum, a i dijalog je rudimentaran, isprekidan, na mjestima nategnut. Polikarpova pitanja su kratka, nepovezana — naš prevoditelj/prerađivač nije uspio ostvariti isprekidanost kao moguću posljedicu psihološkoga stanja Polikrapova, već meštar postavlja pitanja kao »skretnice« i tako omogućuje Smrti da mijenja temu. Citatima i parafrazama crkvenih autoriteta on izgovara opće istine, on ih oživljava i priziva u svijest publike u ovom makabričnom egzemplumu. Primjerice, »*Nada vьse strašna e(stь) smrt*« ili »*Smučenь e(stь) va mьne duhь moi i va mne smučeno bē sr(dь)ce moe!*». Unošenje riječi drugoga u svoj govor ovdje je svedeno na citiranje ili parafraziranje *Biblije*, liturgijskih tekstova i djela crkvenih autoriteta. Ti su citati širili vidokrug i težili da skrenu pažnju od temporalnoga, zemaljskoga prema vječnome. Izgleda da su i autori i publika bili svjesni potrebe uzdizanja pogleda prema nebu, ali i usađenoga ljudskoga otpora prema tome. U biti, SMP čine monolozi Smrti koja se pokazuje istinskim meštrom u čiju *škulu* svi trebaju doći. I tu je moguće iščitati ironiju: što će

¹² Navodi iz SMP iz *Ljubljanskoga zbornika* transliterirani su po načelima primijenjenima u izradbi *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (što ga izdaje Staroslavenski institut u Zagrebu). Kratice su razriješene, a interpunkcija je prilagođena suvremenomu čitatelju.

¹³ E. Hercigonja, *nav. cit.* Međutim, i hrvatskologoljska djela poučne proze pisana su u formi dijaloga, npr. *Lucidar*. Dakle, dijalogizacija nije samo »dramatizacija« fabularne proze. Smrt kao da želi o svemu govoriti, a Polikarp postavlja rascjepkana, različita pitanja — tu se stječe dojam stilskog nedostatka, jer nemamo dojam da meštar postavlja razna nepovezana pitanja jer je prestrašen, smućen a želi sve doznati, već imamo dojam da autor želi sve reći, sveobuhvatno poučiti, gotovo na liniji traktata.

čovjeku *škula* nakon što je umro? Prepoznaje se i ruganje ovozemaljskim školama, koje mogu naučiti svačemu ali ne i tome kako se spasiti od smrti.

Ton kojim Smrt govori samouvjeren je, ona ironizira pokušaje ljudi da se otrgnu neumitnosti. Izmjenjuje u svome govoru općenito za sve ljude i individualno/konkretno za Polikarpa: od motiva *ubi sunt?*, koji je jedan od refrena misli o smrti (sa sličnostima sa stihovima Giacopona da Todija),¹⁴ do odzvuka mrtvačkih plesova u kojima trijumfira uništenje plesa kao izraza zabave i životnoga elana. Poništenje užitaka i svega što se doživljava kao radosno i lijepo izraženo je i atributom/simbolom u funkciji negacije — opet ironija kao mikrostruktura! — »*ê umim lepo meštrovati*«, »*ê lipo umim razlučiti sina otъ oca*«. Smrt se u maniri dvorskih romana (bolje rečeno, parodirajući njihovu maniru) naziva »*gospoê Semrt*« i dalje »*vsehъ esam gospodin*«; ako pisac i nije siguran u njezin spol, ali jest u njezin status i moć.

LIKОВИ, АКТАНТИ, СУБЈЕКТИ

Kao u velikom broju srednjovjekovnih djela, i ovdje su likovi, pa i protagonisti, »mistični«, nejasni s narativnoga i naratološkoga gledišta.¹⁵ Smrt je, *per definitionem*, čovjekov neprijatelj, pa se, prema tome, njezin početni položaj u aktantskoj mreži može odrediti kao položaj, uloga, funkcija *Neprijatelja* (*Antagonista*). Kao takva ona izaziva inicijalnu Polikarpovu reakciju straha i užasa na svoje pojavljivanje.¹⁶ Strah ostaje emocionalni Leitmotiv kroz cijeli tekst, ali se postupno javlja i poštovanje prema Smrti. Na liniji izvrtanja, ironije Smrt postaje meštrom, što je zapravo već nagoviješteno pozivom u njezinu »*škulu*« u zaglavlju teksta. I u svojim monolozima Smrt sâmu sebe predstavlja (makar neizravno) kao Neprijatelja koji kosi sve ljude, bez obzira na njihov spol, starost, stalež i moć, kao sjeme propasti koje u čovjeku radi, grize ga već od mladosti, malo-pomalo osvajajući ljudsko tijelo, oduzimajući mu vedrinu,

¹⁴ Usp. J. Huizinga, *nav. dj.*, str. 128.

¹⁵ E. B. Vitz, *Medieval Narrative and Modern Narratology: Subjects and Objects of Desire*, New York Univ. Press, New York-London 1989.

¹⁶ Polikarp u jednome času pada u nesvijest, pa se može postaviti pitanje u kakvom ili u kojem stanju svijesti on razgovara sa Smrću, ali se to u našem tekstu ne elaborira.

zdravlje i snagu.¹⁷ Pritom je ironična: one koji su puni životnoga elana uzima naglo, a one koji žele da umru, ostavlja da se muče u bolesti i trpljenju. Izrazito negativan stav prema ljekarijama i liječenju razumljiv je ako se shvati ovdje iskazana misao kako je bolest (dijelom) oruđe smrti. Svime time Smrt se doista pokazuje kao Neprijatelj. Elementi komike, tj. crnoga humora mogu se također iščitati iz njezinih riječi, baš na tragu ironijskoga, kada npr. kaže da ugrabi mlade i vesele pa sebi čini ples; to kaže u svezi s dušama koje predaje đavlu: »*I paki tada sebê činim' igru i tanjci!*«

Međutim, daljnji su njezini monolozi vezani uz priču kako je nekoć imala dva mača kojima je sjekla sve, ali joj je jednoga iz ruke izbio Krist svojom otкупiteljskom smrću na križu — na taj je način njezina snaga oslabljena, a potpuno će nestati na koncu vremena kada će i sama Smrt biti uništena. Dakle, ona kao tjelesna smrt također je konačna, temporalna kategorija koja će nestati. Misao je to i Tome Akvinskoga, koju nalazimo prevedenu u hrvatskoglagoljskom *IV. Vatikanskom misalu* »*semrăt est zьlim život že dobrim*« (*mors est malis, vita bonis*) — stoga Smrt poučava Polikarpa (a preko njega i primatelje) o ispravnom životu, pa se odjednom otkriva kao ponešto bizarni *Pomoćnik* (*Adjuvant*), čija je uloga/funkcija da odvrćanjem i upozoravanjem instruiira o ljudskim grijesima i slabostima koje valja ispraviti, te da potakne na ispravni kršćanski život. Time, u ne sasma stilski dotjeranom razgovoru, Smrt pokazuje svoja dva lica: ono Neprijatelja i ono Pomoćnika. Tome ironijskom obratu nalazim objašnjenje u jednoj frazi na samome početku razgovora — dotična fraza, međutim, od gomile kasnijih »brbljavih«¹⁸ sebeljubivih i hvalisavih monologa Smrti, čitatelju ostaje gotovo skrivena, a zapravo je iznimno važna, čak fundamentalna. Smrt, naime, u prvoj rečenici kojom se predstavlja Polikarpu, kaže: »*Azъ esamъ ka zapiram' putъ vъseh živučihъ i konacъ tvorimъ života nihъ Božim' dopučeniem', moću ego!*«. Dakle, Božjim dopuštenjem i kroz moć koju joj je Bog dao, grozna Smrt zatvara put života i odvodi ljude u svoju »školu«. Iz ovoga je detalja bjelodano kako je kauzalnost (kao i potencija, djelotvornost) Smrti tek *sekundarna* jer *primarna*, ishodišna — pa onda i pokretačka, ne samo u sferi realnosti i života, nego i u domeni naracije, fabule i zbiivanja književnih ostvarenja — kauzalnost, djelotvornost, akcija je u Boga. Bog

¹⁷ O odrazima nekih prirodnofilozofijskih nazora u SMP v. M.-A. Dürrigl, S. Fatović-Ferenčić, *Introducing Death: A 15th Century Croatian Glagolitic Literary Text*, *Croatian Medical Journal* 42, 2001, 683-688.

¹⁸ Sambunjakov izraz.

kao lik najčešće nije prisutan u djelima; međutim, on je stalno djelatan kroz likove i ono što oni čine.

Smrt samu sebe ne ironizira, njoj je Bog dao određenu ulogu, bez njegove volje ona bi bila ništavna. Na kraju se teksta Smrt pretvara u poučiteljicu, čak tješiteljicu, zatim se metamorfozira u groznu prikazu, a naposljetku nestaje. Nema motivacije za tu preobrazbu, kraj kao da je zbrzan, iz njega se možda može razaznati želja (žudnja?) autora da sažeto i pojačano ponovi temeljnu poruku djela. *Motivacija* se, dakle, nalazi izvan granica teksta, u sferi nefikcionalnoga — zbog toga kao da je i konac u suprotnosti sa svime do sada: meštar u miru »usnu« (kako mu je Smrt bila prorekla) i dolazi u Raj. Vjerojatno zato što on nakon svega »*жизнь свои поправи*« — u tome je smislu SMP i egzemplum, što je implicirano u parenetičkoj funkciji djela. Naime, na koncu teksta Smrt još jednom »*rezimira*« nauk o *bene vivendi* i *bene moriendi*: »*Boga se boi ... čini milosrdie sьlugatъ tьvoimъ, maz'du pьlati, tьvori almužьna široka, sьtanii tvoe i dela tvoe huda popravi — i taki pako na školu moju pridi i sьpasenъ budešъ.*«

Konstatacija o Bogu kao subjektu, ili barem kao kontekstualno sveprisutnom pokretaču i cilju, vrijedi za sve srednjovjekovne nabožne ostvaraje, ne samo za SMP, i po toj se karakteristici srednjovjekovna djela otkrivaju kao religiozna, tj. kršćanska ne samo na motivsko-tematskom i funkcionalnom, već i na strukturnom — ako hoćemo, i na naratološkom, planu.¹⁹ Bog joj je dao moć jer je siguran u sigurnost svojega svijeta; ona je subjekt a Bog je skriveni »režiser« iza kulisa, implicitno sveprisutan. Tek iz toga momenta mogu se interpretirati neke početne dileme u čitanju SMP.

Ovo je djelo ujedno egzemplum metonimijskoga tipa s tipično parenetičkom, te moralnom i socijalnom porukom/funkcijom upućenom zamišljenim »nama«, tj. primateljima kao subjektu — činite tako i bit ćete spašeni, kao što je spašen bio Polikarp.

Polikarp je subjekt koji žudi da razgovara sa Smrcu, i njegova se inicijalna žudnja ispunjava u tekstu, tj. unutar granica teksta. Druga žudnja, koju mu u usta stavlja Smrt, tj. žudnja da izbjegne »drugu smrt« i vječno prokletstvo, pa da nakon tjelesne smrti stigne u raj, ispunit će se izvan granica teksta.

Ako se lik Smrti promatra sa stajališta žudnje, tada se i ona otkriva kao subjekt, jer žudi da sve ljude dovede u svoju strašnu školu — međutim, ona također žudi da Polikarpa u razgovoru uputi na ispravan život. I ta promjena ima

¹⁹ Usp. npr. i E. B. Vitz, *nav. dj.*

karakter ironije, a »značenja koja se pritom diferenciraju ne teže međusobnom isključivanju, već naprotiv podrazumijevanju (koje pritom ne poništava njihovu različitost ili nesukladnost).«²⁰ Jedan je ovo od primjera koji pokazuje kako su likovi i junaci srednjovjekovnih djela nepouzđani i netransparentni s naratološkoga zrenika.

Smrt, dakle, kao subjekt izražava dvije suprotne žudnje: jedna je da sve ljude uzima »*конасъ имъ чинеџи*«, a druga je da pomaže, jer kaže »*тѣло чьрвотъ дају и земли, а душу ако е добра Боду, ако ли е зла а тада дьѣвлу*«. Na meštrov očajni vapaj kako bi bolje bilo ljudima da se ni ne rode, ona ozbiljnim tonom odvrća: »*Горе тимъ худимъ, а добримъ вазьда буде добро при Божи*.« Ovaj njezin »drugi glas« ili druga žudnja (da pomogne i poduči) ilustrira nedosljednost srednjovjekovnih likova — Smrt kao lik ne prolazi postupni, linearni razvoj ili promjenu iz Protivnika u Pomoćnika, već ona kao subjekt u sebi trajno i simultano ujedinjuje (barem) dvije antitetične žudnje, što joj omogućuje da u svojim monolozima »skače« iz jedne krajnosti u drugu. Moguće njezina dvojnost izvire i iz nadređenoga konteksta kršćanske duhovnosti koja se očituje i u fenomenu da su srednjovjekovna nabožna djela »otporna« na tragediju.²¹

Meštrova inicijalna žudnja (koja pokreće radnju), naime da govori sa Smrcu, ostvaruje se unutar granica teksta. Smrt se na početku pojavljuje kao *objekt* meštrove žudnje, a zatim postaje subjektom. Na meštrov upit »*Зачь Бог молитве мое услиша и тебѣ дивно ка мене посла?*« odgovora nema — primarna ishodišna kauzalnost je u Boga, ne doznajemo je i ne možemo je dokučiti. Ishodišno »zašto« i »zato« ostaju u Boga.²² Karakterizacija Smrti kao lika također ostaje misteriozna: kauzalnost kao jedno od temeljnih narativnih i naratoloških načela, a kako je prikazana u srednjovjekovnim djelima različitih žanrova, uvijek ostaje ljudima nedokučiva. Zbog toga se likovi srednjovjekovnih djela čine »nedosljednima«, a to se očito pokazuje na primjeru SMP. Zašto je Polikarp uopće poželio razgovarati sa Smrcu? Možemo zamisliti žudnju da upozna tajne Smrti, pa da je izbjegne — otuda se može implicirati namjera autora (koji onda, uvjetno rečeno, također postaje subjektom) da ostvari pouku za primatelje (kao subjekte) — ali ostvarenje tih pretpostavljenih žudnji i namjera također leži izvan granica samoga djela. No, nerijetko se o srednjovjekovnim tekstovima i ne može

²⁰ V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 1997, 157.

²¹ Usp. L. R. Muir, *The biblical drama of medieval Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1995.

²² Usp. E. B. Vitz, *nav. dj.*

govoriti ako se ne obrati pažnja kategorijama koje su »onkraj« pojedina teksta, ali o kojima taj tekst bitno ovisi. Teško je djela razumjeti ako se ne zna komu se, zašto i u kojoj situaciji nešto pripovijeda. »Razvoj lika« (*character development*) ograničen je na padove i ponovno ustajanje na vertikalnoj ravnini. Likovi naših srednjovjekovnih pripovjednih ostvaraja doimaju se kao predpostavljeni skup (*set*) vrlina i mana a ne toliko *Gestalt*.²³ Česta je transformacija u kvantiteti, a ne kvaliteti — Polikarp popravlja svoj život, ali to je tek naznačeno, kao opće mjesto, topos. Važna značajka stabilnosti ne samoga lika, već elemenata koji tvore/grade lik ili situaciju datoga protagonista je karakteristična, međutim se u primjeru personificirane Smrti u SMP dovodi u pitanje.

Srednjovjekovne autore i publiku ne zanima horizontalna diferencijacija među pojedincima kao individuacija, već njihovo »vertikalno kretanje« prema Bogu i konačna nagrada/kazna, spas/prokletstvo. Individuum je ograničen u smislu postvarenja, konkretne i jedinstvene realizacije jednoga univerzalnoga načela. U tom smislu je i »krnje«, šturo predstavljen ljudski lik: »niki« meštar Polikarp. Individuacija je više spiritualna jer se tiče duše, nego psihološka.

Poneki rezovi u hrvatskoglagoljskom tekstu mogu se čitati kao nedorađen stil, a u neke možemo dobrohotnije učitati i namjeru. Primjerice, kada se Smrt hvali kako uzima sve, bez razlike, ona govori ovako: »*pobiramъ papu i gardinale ... žene i mužnike ...*«, da bi na kraju odjednom zaključila u 2. licu, kao izravnim obraćanjem: »*vsaki odъ koga očъ dostoštva budite*«. Ili pak potiče meštra u jednini: »*Pitai Davida s(ve)ta*«, a zatim naglo u množini: »*da pitajte Lazara odъ žukosti moee!*« — dakle, Polikarp smo i »svi mi«, pretpostavljena vjernička zajednica, koja žudi da bude spašena. Pisac kao subjekt otkriva se već na samom početku teksta, kada u prvi plan stupa kao autorski pripovjedač kada vrednuje i kada na koncu formulaično piše »*moli za ... me grišnika*«.

Bog kao lik ima tajanstvenu ulogu u djelu, sve se događa pokrenuto i upravljeno Božjom voljom. To je, po Todorovu, kombinacija ideološkoga i mitološkoga tipa naracije. Snaga, ali i svrha Smrti dane su od Boga, one imaju svoju teleologiju. Njezina se rugoba i groza (koju vidjelac može osjetilno percipirati, te promisliti) naglašuju, ali u njoj ima i nešto uzvišeno: »*Otvorimъ pravdu moju*« — ona za sebe kaže da je vrata kroz koja se prolazi u pakao ili raj! To može biti heterodoksan element, ali svakako jest odraz religiozne misli o smrti, jer tjelesna smrt nije kraj nego prijelaz.

²³ *Nav. dj.*, 20.

TERMINOLOŠKE DILEME

Termin »slovo« u naslovu otvara niz pitanja za književnu genologiju. Problematika tzv. naslovnih termina (*Titelworte*) za srednji vijek vrlo je značajna jer se pokazuje da termini koji su rabljeni kao naslovni pojmovi (*Titelbegriffe*) nisu nužno i žanrovski pojmovi (*Gattungsbegriffe*).²⁴

Slovo u staroslavenskom jeziku može značiti što i grčko *lógos* (sa svim nijansama značenja) ili *homilía* (npr. prijevodi govora crkvenih otaca); može biti djelo sa sižeom, pripovjedno ili pak nepripovjedno, bez sižea. Slovo u kasnom srednjem vijeku svakako nije više samo oratorsko-retoričko, nego i narativno djelo, ali se termin upotrebljavao za djela različitih žanrova.²⁵ Nameće se pitanje je li onda slovo uopće stabilni žanrovski pojam?

Neizravni indikator namjere ili namjene (koja opet »probija« u sferu izvan-književnoga) jest formulaična uputa pisca/prepisivača koja stoji u samom naslovu proučavanog teksta: »čti pravo«. ²⁶ Iz nje se djelomično može izvesti zaključak da će sastav koji slijedi biti *ad admirandum* — »čudo« koje se jednom nekomu dogodilo, čitatelju/slušatelju bit će »škula«.

Sadržajni, tematski žanrovski pojmovi (kao npr. *viđenje*, *čudo*, *žitije* itd.) mnogo su stabilniji indikatori srednjovjekovnih književnih oblika nego tzv. funkcionalni pojmovi u koje spada i slovo; oni su višeznačni i nepostojani. Funkcionalni su stoga što su vezani uz funkcionalne odnose autor–predmet/tema–namjera–situacija–medij–primatelj–djelovanje (na primatelja). Radnja/ glagol koji ide uz slovo je *govoriti* (reden).²⁷ Pojmovi kao *slovo* i *prenje* ne isključuju se, jer hrvatskoglagoljska srednjovjekovna književnost uopće izmiče strogoj i jednoznačnoj klasifikaciji. Uostalom, teško je primijeniti pojmove suvremene književne teorije na ta djela bez ostatka. Žanrovska neisključivost je polazište za buduća istraživanja.

Prihvatimo li da se u slovu *govori*, trebalo bi u naslovu ovoga djela stajati *Slovo Smrti!*

²⁴ K.-D. Seemann, *Slovo als Gattungsbegriff in der Slavia Orthodoxa*, Zeitschrift für Slavistik 42, 1997: 345. Usp. i V. Izmirlijeva, *Edna gledna točka km ponjatieto »žanr« v staroblgaristikata*, Staroblgarska literatura 25-26, 1991, 29-37.

²⁵ K.-D. Seemann, *nav. dj.*, 351.

²⁶ Ta se formula često zatječe u zaglavljima sastavâ u *Petrisovu zborniku*, bez obzira na njihovu temu ili vrsnu pripadnost.

²⁷ Dihotomija usmeno-pisano za srednji vijek još nije dovoljno sustavno i detaljno istražena.

Ako je jedan od predložaka za SMP bilo latinsko djelo *De morte prologus*, ni termin »*prologus*« neće znatno pomoći jer je i on višeznačan. Osim značenja u antičkom teatru kao monolog ili dijalog (!) koji prethodi ulasku kora, ne znam nudi li on ključ za ovo srednjovjekovno ostvarenje jer srednjovjekovna drama nije poznavala prolog kao takav (premda je u izvedbama ponekada postojao netko tko je publiku upozorio na to što će se pred njima odvijati). Osim toga, neobično je naići na termin *prologus* kao oznaku za samostojno djelo koje nije nečemu »uvod«, proslov ili preambula, nešto što se kaže prije glavnoga sadržaja. Dakako, prolog se može smatrati žanrom u smislu da on mora ispunjavati neka očekivanja i konvencije (npr. u skolastičkim djelima i sl.) ali on rijetko stoji kao zasebno djelo.²⁸

UMJESTO ZAKLJUČKA

Iz svega rečenog razvidno je kako naša srednjovjekovna religiozno-pripovjedna djela ne izvire iz kršćanstva samo svojom temom i sadržajem, već su kršćanstvom prožeta i na strukturno-kompozicijskom planu.

Ironija kao obrat očituje se u »pretvaranju« likova: od meštra, koji je učen u prolaznim, ovozemaljskim naukama, Polikarp postaje prestrašeni učenik koji pita i tek na koncu, podučen u *ars bene vivendi* od Smrti, on se može nazvati pravim mešтром. Smrt pak od *Neprijatelja* ironijskim obratom postaje *Pomoćnik*. Neka bude dopuštena usporedba, i to opet na način obrata, izvrtanja, s likom *Frau Welt*. I *Smrt* i *Frau Welt* imaju dva lica; no, dok je *Frau Welt* s lica lijepa i zamamna, a s leđa upravo odvratna, čime se pokazuje lažnost zemaljske, tjelesne ljepote, dotle personificirana *Smrt* ima lice (prvotnu pojavu) koje je strašno, ali se kroz svoj poučni govor otkriva kao funkcija dobroga (ili u funkciji Dobra).

Ironija se kao trop i(li) kao figura može iščitati na puno mjesta u monolozima Smrti, npr. »ê lipo umim razlučiti sina otъ oca«; «azъ bole ot tebe pobrahъ, a ti zlovolanъ si«; »čimъ gdo bude močъneiši, tomu azъ budu kъrepъčeša i žukčeiša«. Ironija, za razliku od drugih tropa i figura ima i vrijednosnu i prosudbenu dimenziju,²⁹ što je bjelodano na primjeru SMP. Kod ironije se ipak

²⁸ S određenom dozom slobode moglo bi se kazati da je, kao što je već više puta istaknuto, u srednjem vijeku smrti bila pridavana iznimno velika važnost — život je nerijetko bio opisivani, pače definiran kao priprema za smrt. Književna djela, traktati, pjesme i freske tematizirali su smrt, pa je i »*De morte prologus*« iz toga kruga — gotovo bi se moglo kazati da *prologus* nema žanrovsku implikaciju, već naprotiv *de morte*.

²⁹ Usp. V. Biti, *nav. dj.*, 156 i 157.

diferencirana značenja podrazumijevaju — upravo je najočitiji primjer za to činjenica da Smrt ima dva lica ili dvije uloge, naizgled suprotne, *Neprijatelj*a i *Pomoćnik*a. Njihovo međusobno neisključivanje ili čak podrazumijevanje moguće je shvatiti tek kao izraz zahvata Boga, jer je on Smrti dao ulogu da podučí meštra i zamišljene »nas«, tj. da Polikarpov čudesni doživljaj bude za primatelje *ad admirandum* — u svijetu nefikcionalne književnosti u kojoj »*ka koli pisana esu, namъ na naukъ pisana esu*«. ³⁰ No, ironija je, uz antitezu koja je bitno strukturno načelo svih prenja, temeljni gradbeni princip i postupak u SMP.

Smrt je ta koja poziva na život — na ispravni ovozemaljski život kojim će pojedinac zaslužiti vječni život. *Mors est magistra vitae*. Još jedan srednjovjekovni paradoks! I još jedna ironična transformacija lika u tijeku teksta (rudimentarna naznaka razvoja lika?): ovaj put Smrt od svemoćnoga kosca postaje učitelj kršćanskih vrlina. I ne samo to: sadržaj i oblik djela pokazuju kako je ovo zapravo *slovo Smrti* jer je ona ta koja *govori* i podučava. Ona nije goli, iscereni kostur koji lascivno pleše, ona je ozbiljna i tužna podučiteljica, magistra. Tu je misao, toliko tipičnu za kasni srednji vijek, *Slovo meštra Polikarpa* najjače, najizražajnije i u formi i sadržaju izreklo od svih sačuvanih hrvatskoglagoljskih djela.

S a ž e t a k

Iz kruga zapadnoeuropske književnosti prevedeno je djelo pod naslovom *Slovo meštra Polikarpa*, koje je zasvjedočeno u dvama hrvatskoglagoljskim zbornicima iz 15. stoljeća. *Slovo meštra Polikarpa* vrsno se može definirati kao prenje. U njemu personificirana Smrt razgovara s Polikarpom i podučava ga ispravnu kršćanskomu životu.

Jedno od temeljnih gradbenih načela ovoga teksta je, kao i u svim prenjima, antiteza. Međutim, *Slovo meštra Polikarpa* izdvaja se iz skupine sačuvanih hrvatskoglagoljskih prenja, jer se u njemu kao fundamentalna značajka pojavljuje *ironija*. Ironija se kao trop ili figura može iščitati na puno mjesta u monozima Smrti, no u ovom djelu ironija je i strukturno načelo. Jedan od najočitijih primjera tomu jest da Smrt (kao lik) ima dvije uloge koje su naizgled nespojive, onu *Neprijatelj*a i *Pomoćnik*a. No, njihovo međusobno neisključivanje

³⁰ Citat iz prenja »*Milost' i Istina sretosta se Pravda i Mir' obcelivasta se*«.

omogućeno je voljom Boga koji je personificiranoj Smrti dao zadaću da podučí Polikarpa, te da njegov čudesni doživljaj posluži primateljima *ad admirandum*. U promatranu sastavu, dakle, ironija je kompozicijsko načelo koje drži ključ za jedno drugačije čitanje *Slova meštra Polikarpa*.

Termin *slovo* u naslovu otvara niz pitanja za književnu genologiju. Na primjeru *Slova meštra Polikarpa* pokazuje se kako tzv. naslovni termini nisu nužno i žanrovski termini. Radnja (glagol) koja uz *slovo* ide jest govoriti, ali bi tada — iz ukupnosti sadržaja i forme — ovo *prenje* bilo bolje ozaglaviti kao »*Slovo Smrti*«. Naime, Smrt je ta koja govori i koja poziva na (vječni) život — *mors est magistra vitae*.

Iz te temeljne poruke, iz izvanknjiževnih elemenata, te iz pozicije Smrti u aktantskoj mreži, razvidno je kako hrvatskoglagojska srednjovjekovna djela ne izviru iz kršćanstva samo svojom tematikom, već su kršćanskom misaonošću prožeta i na strukturno-kompozicijskom planu.

S u m m a r y

MORS MAGISTRA VITAE — A DIFFERENT READING OF SLOVO MEŠTRA POLIKARPA

The text entitled *Slovo meštra Polikarpa* is kept in two Croatian Glagolitic manuscripts from the 15th century, the *Petris Miscellany* and the *Ljubljana Miscellany*. It is written in the form of a dialogue between master Polikarp and personified Death, in which Death teaches the principles of good Christian life. From the viewpoint of genre theory it can be included into the genre of contrasts.

As with other contrasts, this text is also based on antithesis. However, *Slovo meštra Polikarpa* is different from other extant Croatian Glagolitic contrasts because the fundamental trait of *irony* is present. As a rhetorical trope irony can be identified in many parts of Death's monologues, but in this text irony is also a structural principle. One of the most obvious proofs of this is the fact that Death (as a character) has two roles which are at first sight incompatible, the roles of *Antagonist (Enemy)* and *Adjuvant (Helper)*. Yet, their mutual un-exclusiveness and coexistence are allowed for by the will of God, who gives Death the task to teach Polikarp so as to make his marvellous experience *ad ad-*

mirandum for the recipients. Irony is the compositional principle which holds the key to the understanding of *Slovo meštra Polikarpa*.

The term *slovo* in the title of the text opens some questions pertinent to genre theory and it indicates that so called »title terms« are not necessarily generic terms. The action (the verb) connected with *slovo* is *to speak* — but from the whole of its content and form this work should have been entitled *Slovo Smrti*, because Death is the character which speaks and calls to eternal life — *mors magistra vitae*.

From this fundamental message, from extraliterary traits and from the position of Death in the actantial model, it becomes clear that Croatian Glagolitic medieval works do not spring from Christianity only by their subject-matter, but that they are also permeated by Christianity on structural and compositional levels.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 26. ožujka 2001.

Autor: Marija–Ana Dürrigl

Staroslavenski institut

Zagreb